
Termin "zábavná literatura" v českém obrození

Mojmír Otruba

Při významoslovném výkladu hesla "zábava" uvádí Příruční slovník jazyka českého (d.7, 1953-1955) na prvním místě: činnost nebo stav poskytující rozptýlení, potěšení, pobavení; kratochvíle. Obdobně vykládá slovo "zábava" i pozdější Slovník spisovného jazyka českého (d.4, 1971), vypouští zastaralý výraz "kratochvíle" a uváděje "pobavení" jako synonymum. Stručný Trávníčkův Slovník jazyka českého (4.vyd. 1952) vysvětluje "zábavu" jako rozptýlení, obveselení a jednodílný akademický Slovník spisovné češtiny (1978) jako rozptýlení, pobavení. Jungmannův Slovník česko-německý (d.5, 1839) uvádí v tomto významu slovo "zábava" jen v přívlastkovém spojení "milá, příjemná" a klade k němu české "kratochvíle" a německé výrazy "Zeitvertreib, Unterhaltung, Ergötzung". Adjektivum "zábavný" vykládají nové slovníky jako poskytující zábavu, určený k zábavě (v uvedeném významu).

Jestliže dnes spojujeme slova "zábava", "zábavný" s uměleckými a slovesnými výtvary, obvykle v něm pociťujeme zmíněný význam pobavení-Unterhaltung; jinak řečeno, jako "zábavné" označujeme umělecké a slovesné výtvary a projevy, v nichž se výrazně uplatňuje nebo vůbec domínuje rekreační funkce. Tak je tomu např. u pojmenování "hlavní redakce humoru a zábavy", "zábavný pořad, program (rozhlasový, televizní)", "zábavná hudba". S protikladem "vážná X zábavná hudba" zhruba koresponduje protiklad "vážná X zábavná literatura", ovšem s tím, že jednou této literární kontrapozice užíváme jen pro označení děl umělecké slovesnosti (např. romány Dostojevského, Jiráskovy X romány humoristické, detektivní), jindy do tohoto protikladu zahrnujeme veškeré písemnictví, tj. literaturu jak krásnou, tak věcnou, a tedy i to, co ze zábavných slovesných výtvarů je dnes pro nás na samé krajní hranici krásné literatury (causerie, aforismy, anekdoty) i co již do ní nepočítáme (vyprávění příběhů ze života, vtipné hádanky, slovní hříčky).

Se souslovným pojmenováním "zábavná literatura" se dnes nesetkáváme příliš často, rozhodně má dnes mnohem menší frekvenci, než měly za obrození "zábavná literatura", "zábavné čtení", "zábavné spisy" apod.

I v obrozenských textech jsme prima vista náchylni k tomu, chápat zábavnost jako vlastnost lektury, která nemusí být jenom beletristická, která však vesměs usiluje o pobavení, příjemné rozptýlení, jednou veselé, jednou vzrušivé. Takto si významově konkretizovali adjektivum "zábavný" z textů 19.století zřejmě i ti autoři populárních výkladů o obrozenské literatuře, kteří výslovně poukazují na tehdejší bohatou, převážující produkci zábavné literatury a vysvětlují to tím, že jen nenáročnou zábavností (rozuměj: rekreační funkcí textů) bylo za dané situace možné získat lidové publikum pro českou četbu. V podstatě takto chápe termín "zábavná literatura" také autor monografie o historii novodobé české prozaické beletrie Jan Máchal¹⁾ a v souladu s tím cituje dopis Josefa Josefoviče Jungmanna Janu Kollárovi z 25.9.1824 jako doklad úsilí o vyšší kvalitu zábavné četby: "Čelakovský ... z angličtiny Waltera Scotta The Lady of the Lake, román pěkný, přeložiti se strojí. Velmi nám podobných zábavných spisů třeba, nebo naše vyšší publikum, míním všelike slečinky a jonáky študující, pro zábavu v českém nic nenacházejí; a jen pro zábavu čítajíce, německých kněh se chytati musejí. Tuším, že v našich časech nejlépe by se překládání nebo skládání dobrých románů dařilo, nebo odbytu mají, čtou se všude a rády, a což my jiného žádáme, než aby se české knihy četly? Scott, Schiller, Goethe, Jean Paul, z těch by se co bráti dalo, zvláště z prvního, ale básníř musí básniře překládat."²⁾

I ve spojení s výtvary slovesnými a s literaturou se za obrození skutečně někdy užívalo adjektivum "zábavný" v uvedeném smyslu sloužící pobavení, unterhaltend. V Slovesnosti, v kapitole pojednávající o slohu listovním (dopisovém, korespondenčním) uvádí J.Jungmann mezi různými "tvary" dopisů v třetí položce: "Listové zábavní, mají místo mezi osobami přátelstvím sdruženými, na vzájemné šprymy a vtipy uvyklé. Žádají pak listové tito myslí vzdělané, známosti věci mnohostranné, plodné smyslivosti, a slohu lehkého a cvičeného."³⁾ V takových případech koresponduje "zábavný" s "kratochvilný"⁴⁾ (které se však z obrozenských textů od čtyřicátých let rychle vytrácí). Shodný význam pobavení, obveselení a vzájemné zaměnitelnost obou adjektiv (vyplývající z jejich korespondence s něm. "unterhaltend") ukazuje se na označení časopisu Hyllos (1819-1821), který měl podtitul v německé verzi Vermischte Aufsätze belehrenden und unterhaltenden Inhalts a v české paralele nejdříve (za redakce V.R.Krameriuse) Smíšené čtení obsahu poučného a kratochvilného, později (za redakce Jana Hýbla) Národní časopis poučujícího a obveselujícího obsahu.

Z autorů, které J.J.Jungmann v uvedeném dopise J.Kollárovi doporučuje překládat do češtiny, bychom přinejmenším Schillera a Goetha dnes sctva označili za autory zábavné (= pobavení sloužící, rekreační, unterhaltend) prózy. Tento význam bychom rovněž stěží mohli podkládat slovu

"zábavný" v titulu Zábavné spisy M.D.Villaniho (1844), když tato kniha básní obsahuje i skladby jako Zármutek a Smrt vojína, anebo v pojmenování Bibliotéka zábavného čtení (1835-1847), když tato ediční řada přinášela i díla, jako jsou např. Manzoniho Snoubenci a Warrenovy Výpisky z deníka lékaře. V těchto případech (včetně dopisu J.J.Jungmanna) se "zábavné spisy", "zábavné čtení" evidentně rovná "beletristické spisy", "beletrie"; "zábavný" je označením pro celý rozsah pojmu literatury esteticky fungující, literatury umělecké, krásné (za obrození i později též "pěkné"). Doklad pro to, že "zábavná literatura" = "krásná (pěkná) literatura", nalezneme rovněž v Jungmannově Slovesnosti, a to ve výkladu, jak "povstává pět forem či tvarů spisovných a slohových"; na druhém místě (za "tvarem učebním") je tu uveden "tvar zábavný neb pěkný".⁵⁾ Obdobně se ukazují jako synonymní výrazy "čtení zábavné" a "beletristika" v Tylově fiktivním dopisu venkovského čtenáře (z 1835), jenž se zamýšlí nad tím, zda si časopis Květy, určený především národně uvědomovací funkci (a v podtitulu označený za "národní zábavník"),⁶⁾ počíná správně, když svou hlavní obsahovou složkou učinil beletrii: "Já opomina jinak cenu beletristiky vychvalovati, jelikož se samo sebou chválí, co srdce lidské dojíká, - svým dílem na to jsem ustanovil mysl svou, že probuzující se národnosti není spisu prospěšnějšího nad čtení zábavné..."⁷⁾

Jak došlo ve spojení s literaturou a slovesnými výtvoři k významovému ztotožnění výrazů "zábavný" a "beletristický" (resp. "krásný", "pěkný"), jak spolu v umělecké literatuře souvisí zábava a krásno? Vyjděme nejprve opět od samotných slovních významů. Připomněli jsme již, že Jungmannův Slovník uvádí k českému "zábava" německou paralelu nejen "Unterhaltung", ale i "Ergötzung", znamenající zniterněný pojem zábavy, tedy požitek, potěchu, potěšení, rozkoš, libost; pro tento význam nacházíme v Jungmannově Slovníku doklad z Čelakovského překladu Goethovy Marinky (1827): "Doprov to dítě domů, a způsob panu Fabriciimu do večera nějakou zábavu." Zde bychom dnes již nemohli užít slova "zábava", nahradili bychom je nejspíš slovem "potěšení". Rozdíl mezi pojmem zábavy-pobavení a zábavy-požitku, potěšení vyjadřuje latina slovní dvojicí "oblectatio X delectatio". Delectatio, zábava zniterněná, je frekventovaným pojmem středověké estetiky, která, navazující tu na antiku, spatřuje v této vlastnosti podstatný obsah a příznak krásy, popř. výsledný efekt styku s krásou, prožitku krásy.⁸⁾ Delectatio, zábava-požitek, potěšení, nejen prochází jakožto vyznačující vlastnost a projev krásy středověkou estetikou, ale objevuje se i v humanistických a klasicistických teoriích. Delectatio-zábava, která je příznakem esteticky fungující literatury, stává se potom i označením pro tuto zvláštní oblast slovesných výtvořů. Je to pojmenovávací postup, který se uskutečňuje metonymicky (po ose věčné spojitosti: vlastnost → její nositel), tedy stejně jako pojmenování

"krásná literatura", a který pak obdobným způsobem poznamenává estetickou a poetologickou terminologií v jednotlivých evropských národních literaturách. O francouzské říká M.M.Bachtin: "Epiteton 'plaisant' (zábavný) se v 16.století připojovalo k dílům umělecké literatury vůbec, bez ohledu na jejich žánr. Nejváženějším a nejvlivnějším starším dílem byl pro 16.století Román o Růži. Clément Marot vydal v roce 1527 jazykově poněkud zmodernizovaný text této důležité památky světové literatury a v úvodu doporučoval dílo těmito slovy: 'C'est le plaisant livre du Romant de la Rose...'"⁹⁾

Sousloví "zábavná literatura" (a dále "čtení", "spisy" atd.) ve významu beletrie není tedy zvláštní záležitostí českého pojmosloví, u nás pouze tento termín déle přežíval. Českou zvláštností je snad jenom to, že "zábavnou literaturu" nevzaly ve významu beletrie na vědomí naše literární věda a lexikologie; Příruční slovník jazyka českého uvádí např. spojení "zábavná a naučná četba", jehož se jednoznačně užívalo ve smyslu literatura krásná a naukově věcná, jako doklad pro užití adjektiva "zábavný" ve významu sloužící pobavení.

"Zábavný" ve významu beletristický, esteticky fungující se kolem poloviny 19.století již asi začínalo pociťovat jako výraz zastaralý, jak nasvědčují ojedinělé doklady, např. anekdota z Květů 1847, která pohrávají si s dvojjvýznamností výrazu "zábavné knihy" humoristicky formuluje protiklad "knihy zábavné X nudné".¹⁰⁾ Přesto se setkáváme se "zábavnou literaturou" vedle "pěkné (krásné) literatury", "beletrie", "beletristiky" nadále po celé 19.století (a ojediněle ještě ve 20.století, např. u Marie Majerové), leckdy promiskue u téhož autora. Neruda označuje 1859 a 1860 svůj beletristický a populárně vzdělávací časopis Obrazy života za časopis "zábavně-naučný" a když v redakčních a programových statích probírá jeho jednotlivé obsahové položky ("částky"), píše o jeho "částce zábavné", že přinášejíc jednak básně, jednak "původní romány, povídky, novely, arabesky, humoresky atd.", klade si za cíl docílit "i skutečné obohacení pěkné literatury české".¹¹⁾ Podle mé čtenářské zkušenosti a nesoustavné excerpce přichází do širšího, nikoli jen odborného užívání nejpozději termín "krásná literatura"; např. 1860 inzeruje mnichovohradištský botanik a lékárník V.J.Sekera své nově zřízené knihkupectví s tím, že "péče jeho nebude se pouze ku krásné literatuře (básně, dramata, povídky, novely, romány, almanechy), anobrž i ku vědeckým, zvláště pak praktickým potřebám našeho lidu hovícím spisům vztahovati".¹²⁾ Postupné prosazování výrazu "krásná literatura" na úkor slovního označení "pěkná" nebo "zábavná" souviselo nejspíše s tím, jak i u nás vcházelo do obecnějšího povědomí pojetí romantické estetiky, která vyčleňuje slovesnou tvorbu esteticky fungující (krásno zpřítomňující) z ostatního písemnictví a sblížuje z tohoto hlediska uměleckou literaturu s výtvarným

a hudebním uměním. Ojediněle se v českém 19.století mluví o jakémkoli díle umělecké literatury jako o "básni" (což je opět v souladu s dobovými jinonárodními zvyklostmi), a potom se dílo veršované poezie označuje za "báseň v užším smyslu".¹³⁾

To jsou ovšem už jen poznámky na okraj vlastního tématu. Pokusili jsme se tu dokázat, že píše-li se v 19.století o zábavné literatuře, čtení, spisech, knihách, slohu, méně často se tím rozumí pouze lektura, která slibuje pobavení, rozptýlení, humor. Termín "zábavná literatura" většinou označuje uměleckou literaturu a zahrnuje v sobě všechny druhy a žánry veršované a prozaické beletrie.

- 1) J.Máchal, O českém románu novodobém. Praha 1902, s.16; 2.vyd. Praha 1930, s.25 n.
- 2) J.J.Jungmann, Korespondence (ed. O.Votočková-Lauermannová). Praha 1956, s.76.
- 3) J.Jungmann, Slovesnost aneb Náuka o výmluvnosti básnické i řečnické. 3.vyd. Praha 1846, s.98.
- 4) "Kratochvilný" (které i morfologicky odpovídá německému "kurzweilig" a významově v daném spojení francouzskému "récréatif") vysvětluje Jungmannův Slovník: ku kratochvilem sloužící, zur Kurzweil dienend, unterhaltend, kurzweilig, launig, scherzhaft; k tomu uvádí příklady z Komenského Ianua linguarum: Kratochvilná rozmlouvání, t. veselá, utěšená (festiva colloquia), jsou nejlepší rozkoš. Kratochvilní žertové. Jestliže co kratochvilného (lepidi) v řečnování přiměšuješ, žerty ať jsou, ne ouštípky.
- 5) J.Jungmann (cit. v pozn.3), s.85.
- 6) Podtitulem "zábavník" asi Tyl vytvářel paralelu k titulu staršího Sychrova autorského časopisu Kratochvilník (1819-1820). Zatímco ovšem M.J.Sychra metaforicky užil slova již existujícího a jakožto jméno činitelské označujícího postavu (kratochvilník = zábavný člověk, veselý společník, vtipálek, šprýmař), Tyl zde sáhl po novotvaru (nejspíše vlastním), v němž je nutno opět vidět prvotně jméno postavy (viz též Tylův pozdější časopis Pražský posel). Význam podtitulového "národní zábavník" se pak zjevně překlání od "český veselý společník" k "český beletrista".
- 7) An. (= J.K.Tyl), Redaktorovi, List k laskavému rozjímání také jiným podaný. Květy 2, 1835, s.397, v: Spisy J.K.T., sv.11, Národní zábavník (ed. M.Otruba). Praha 1981, s.634.

- 8) Viz např. A.Blunt, Poussin's Notes on Painting. Journal of the Warburg Institute 1, 1937, s.344 n.
- 9) M.M.Bachtin, François Rabelais a lidová kultura středověku a renaissance (přel. J.Kolár). Praha 1975, s.59.
- 10) An., Zábava a dlouhá chvíle, Scéna v knihárně (v: Směs), Květy 14, 1847, č.7, s.28, 16/1.
- 11) Viz M.Novotný, Život Jana Nerudy, díl 2, Praha 1953, s.275 a díl 3, Praha 1954, s.39.
- 12) Boleslavan 1, 1860/61, č.3, s.26, 25/10 1860.
- 13) "Jistý druh pěkné literatury nalezá ovšem posavád málo podpory (u nakladatelů, M.O.), totiž básně v užším smyslu a plody dramatické..." An. (= J.K.Tyl), O nových knihách ... od starého čtenáře. Květy 14, 1847, s.339, v: Spisy J.K.T, sv.12, Čtení pro lid (ed. M.Otruba). Praha 1986, s.442.

Pozn. autora: Poprvé zveřejněno v rukopisném sborníku k životnímu jubileu Jaroslavy Janáčkové.